

Карымишакова А. Т.

**«ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ СЛОВАРДАГЫ» КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР:
СЫПАТТАЛЫП БЕРИЛИШИ, КОЛДОНУЛУШУНДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР**

Карымишакова А. Т.

**СЛУЖЕБНЫЕ СЛОВА В «ДРЕВНЕТЮРКСКОМ СЛОВАРЕ»: ИХ ОПИСАНИЯ
И ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ**

A. T. Karymshakova

**FUNCTIONAL WORDS IN «OLD TURKIC DICTIONARY»: DESCRIPTION AND
PECULIARITIES OF THEIR USE**

УДК: 811.512.3:81

Бул макалада “Древнетюркский словарьда” камтылган кызматчы сөздөр жөнүндө сөз болот. Анда аталган сөздүктөгү кызматчы сөздөрдүн кыргыз тилине карата катышы, тактап айтканда, тыбыштык турпаты кыргыз тилиндегиге окшош, андан тыбыштык жактан бир аз айырмалуу жана кыргыз тилинде такыр кезикпеген кызматчы сөздөр, ошондой эле алардын сөздүктө сыпатталып берилиши, колдонулушундагы өзгөчөлүктөрү тууралуу маалымат берилет.

Негизги сөздөр: “Древнетюркский словарь” (ДТС), байыркы түрк жазма эстеликтери, кызматчы сөздөр, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр.

В статье “Служебные слова в “Древнетюркском словаре”: их описание и особенности употребления” описываются служебные слова, использованные в “Древнетюркском словаре”. Кроме того, отражается представленность служебных слов вышеотмеченного словаря в кыргызском языке, другими словами, соответствие звукового состава служебных слов современному кыргызскому языку, их различия, а также случаи их отсутствия в кыргызском языке. В дополнение к этому, в статье представлены способы их описания в словаре и особенности употребления.

Ключевые слова: “Древнетюркский словарь” (ДТС), древнетюркские письменные памятники, служебные слова, послелоги, союзы, частицы.

The article “Functional words in Old Turkic Dictionary: description and peculiarities of their use” is devoted to the functional words used in the Old Turkic Dictionary (L.: Nauka, 1969). Furthermore, it describes the presence of the functional words of the above indicated dictionary in the Kyrgyz language, in other words, compliance of the functional words with the phonetics of the modern Kyrgyz language, their differences, as well as the cases of their absence in the Kyrgyz language. In addition, it describes the modalities of their description in the dictionary and peculiarities of their use.

Key words: Old Turkic Dictionary (OTD), ancient Turkic written monuments, functional words, postpositions, conjunctions, particles.

“Древнетюркский словарь” (Л.: Наука, 1969) (мындан ары ДТС деп берилет) менен кыйла алектенип, иштеп калгандыктан, анда кезиккен кызматчы сөздөр кызыгууну жаратып, бул макаланы жазууга түрткү болду. Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн ДТСти баштан аяк казып карап, анда кызматчы сөз

эменин көрсөткөн белги коюлган, айрым жерлерде андай белги коюлбаган, бирок биздин маалымат боюнча башка түрк тилдеринде кызматчы сөз экени белгилүү болгон сөздөрдү ДТСтен бирин да койбогон терип жазып алууга аракет кылдык. Ошондо, биздин эсебиз боюнча, кызматчы сөз деп эсептелген 108 сөз ДТСтен терилип жазылып, чогултулуп алынды. Бирок эскерте кетчү төмөнкүдөй жагдай бар: Кызматчы сөз (жандооч, байламта, бөлүкчө) деп ДТСте берилген 108 сөздүн баары эле бүгүнкү күндө бардык түрк тилдеринде бирдей даражада кызматчы сөздөр катары каралбайт. Анткени бул 108 сөздүн бир кыйласы кызматчы сөздөр катары бир түрк тилинде (тыбыштык турпатын толук сактап же жарым-жартылай өзгөрүлүп) кезиксе, башкасында алардын бөлөк түрү ар кандай тыбыштык турпатта кезигет, ал эми алардын айрымдары кээ бир тилдерде тактык учурабайт, себеби мындай көрүнүш - түрк тилдери үчүн мыйзам ченемдүү эле көрүнүш. Мындан тышкары бир түрк тилинде кызматчы сөздөр (тактап айтканда, же жандооч, же байламта, же бөлүкчө) деп эсептелген сөздөр башка түрк тилинде алар жардамчы атооч, жардамчы этиш же жөн гана аффикс (мүчө) катары эсептелиши да мүмкүн. Кызматчы сөздөр боюнча түрк тилдериндеги мындай ажырым, айырмачылыктар, биздин жеке пикирибиз боюнча, бул проблеманын жалпы эле ар бир түрк тилиндеги изилдениш деңгээлине, ал тилдерди изилдеген окумуштуулардын көз карашына, ошондой эле ар бир тилдеги факты-материалдарга да байланыштуу.

ДТСтеги кызматчы сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык катышы бар, алардын канчасы азыркы кыргыз тилинде тыбыштык турпатын сактап колдонулуп келет, канчасы тыбыштык турпатын бир аз өзгөртүү менен колдонулуп келет, ошондой эле канчасы кыргыз тилинде такыр кезикпейт деген маселелер да кызыгууну пайда кылгандыктан, биз тарабынан жүргүзүлгөн тилдик анализ төмөнкүдөй жыйынтыктарды берди. Тактап айтканда, ДТСтеги кызматчы сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндегисине тыбыштык жактан толук дал келгендери жетөө экени аныкталды. Алар төмөнкүлөр (ДТСте кайсы бетте орун алганы да кошо көрсөтүлөт): эгер (75-б.), бетер

(90-б.), сайын (481-б.), соң (508-б.), тек (550-б.), түгүл (595-б.), үчүн (622-б.). Булардын ичинен **эгер** ДТСТе да, азыркы кыргыз тилинде да байламталык милдетте, **бетер, сайын, сон, үчүн** жандоочтук милдетте, **тек, түгүл** бөлүкчөлүк милдетте колдонулары такталды.

Ал эми ДТСТе кыргыз тилиндегиден тыбыштык жактан бир аз айырмалуу болгон кызматчы сөздөр сан жагынан тыбыштык жактан толук дал келген кызматчы сөздөрдөн кыйла арбын экенин көрө алдык. Алардын жалпы саны, тыбыштык варианттары менен кошо эсептегенде, 29ду түзөт. (Окурмандарга толук түшүнүктүү болуш үчүн алардын азыркы кыргыз тилиндеги тыбыштык турпатын кашаанын ичине беребиз): ануңчун (46-б.) (кырг.: анын үчүн -байламта), биле, билен, бирле, иле (98, 99, 102, 207-б.) (кырг.: менен – байламталык да, жандоочтук да мааниде келет), аз кыйа, кийа, кыйа, кына (102, 307, 441, 442, 444-б.) (кырг.: аз гана, гана – бөлүкчө), чым (146-б.) (кырг.: чымкый, чылгый, чылкый бөлүкчөлөрүнө дал келет), гү, гу (195, 196-б.) (кырг.: го – бөлүкчө), ынару (219-б.) (кырг.: нары -жандооч), йа (221-б.) (кырг.: же - байламта), йах, йе(х) (226, 253-б.) (кырг.: ийи, йе, ээ деген маанидеги бөлүкчөлөргө дал келет), кын (311-б.) (кырг.: кийин -жандооч), көрү (318-б.) (кырг.: көрө -жандооч), сайу (482-б.) (кырг.: сайын -жандооч), та, тагы (525, 536-б.) (кырг.: да, дагы – бөлүкчө-байламталык милдет аткарат), таштын (541-б.) (кырг.: тышкары – жандооч), тег, теги, тегин, тегинч, тегү (546, 547, 548, 549-б.) (кырг.: чейин, дейин, дейре жандоочу), тегүл (549-б.) (кырг.: түгүл, эмес бөлүкчөсүнө дал келет), вэгэр (633-б.) (кырг.: эгер байламтасына дал келет).

ДТСТе кызматчы сөздүк милдет аткарат деп эсептелген, бирок азыркы кыргыз тилинде учурабаган, ошондой болсо да алардын синонимдери кээде кыргыз тилинде кезигип калган сөздөрдүн тобу да бар. Булар сан жагынан эң эле арбын кезиккен сөздөрдүн тобу болуп саналат. Бирок мындай тыбыштык айкаштагы кызматчы сөздөр кыргыз тилинде жок болгондуктан, кыргыз окурмандарына мааниси жеткиликтүү болсун үчүн ДТСТеги орусча котормосун, кызматчы сөзгө берген аталышы болсо аны да кошо берүүнү туура көрөбүз. Эскерте кетчү нерсе, бул топко азыркы түрк тилдеринде кызматчы сөздөр деп эсептелгенден тышкары, жаңылыш түрдө бирди-жарым сырдык сөздөр, жардамчы атоочтор, жардамчы этиштер, ошондой эле азыркы кыргыз тилинде бөлүкчө катары эсептелбей, мүчө деп кабыл алынып калгандар да кирип кеткенин белгилөөгө болот. Аларды өз кезеги келгенде белгилей кетмекчибиз. Мындай сөздөрдүн жалпы саны (варианттары менен кошуп эсептегенде) 72ни түзөт.

А постпозитивная усилительно-вокативная частица (1-б.) деп ДТСТе берилет. Бирок бул тилдик элемент сүйлөмдө берген мааниси боюнча сырдык сөз экени даана эле байкалып турат. **Абам** сөзүнүн

эки мааниси берилген (1-б.): 1. если (кырг.: эгер); 2. в связи с этим, поэтому (кырг.: ушуга байланыштуу, ошондуктан байламталарына дал келет). Бул сөздүн ушул эле маанидеги **абан, абам бирөк** варианттары ДТСТе кезигет (1, 2-б.). **Аду** сөзүнүн ДТСТе үч түрдүү мааниси берилген: кроме, еще, или (13-14-б.). Булардын акыркысы азыркы кыргыз тилиндеги **же** байламтасына туура келет. **Азын** сөзүнүн баштапкы мааниси ДТСТе другой, иной (кырг.: башка, бөлөк – А.К.) деген сын атооч экени белгиленсе, кийинки мааниси жандооч экени көрсөтүлүп, кроме, сверх того деген сөздөр менен белгиленген (15-б.). (ДТСТе берилген мисалдарды кыскартып кыргызча берсек, семантикасы көзүнөн башка жерде..., өкүнүчтөн башка... турпатта болуп, аныгында эле **азын** сөзү (кырг.: башка) жандоочтук мааниде келгенин көрө алабыз. **Ай** ДТСТе 1. препозитивная усилительная частица. 2. постпозитивная усилительно-вокативная частица деп берилет (25-б.). ДТСТеги сүйлөмдөрдү окуганда, **ай** сөзү тиешелүү сөзүнө карата мейли препозицияда келсин, мейли постпозицияда келсин, эки учурда тең сөздүктө белгиленгендей бөлүкчөлүк милдет аткарбастан, сырдык сөздүк милдетте келгенин оңой эле баамдоого болот. Маселен: муң ай, муң ай... деп берилген (25-б.). Бирок **ай** сөзүнүн сырдык сөздүк мааниде келиши деп сөздүктө кайрадан өзүнчө туура берилгенин да белгилей кетүүбүз абзел (25-б.). **Айя** сөзү да сөздүктө белгиленгендей (препозитивная усилительная частица деп) препозитивдик күчөткүч бөлүкчө эмес, сүйлөмдөгү маанисин караганда да, орусчага котормосун окуганда да сырдык сөздүк мааниде келген сөз экенин байкоо кыйынга турбайт. Маселен, орусчасы: о, тяжкие страдания! деп **о** сырдык сөзү менен берилген (25-б.). **Анча** ДТСТе өзүнүн баштапкы тактоочтук маанисинде да, кызматчы сөздүк (т.а., байламталык) мааниде да келет (43-б.). Семантикасы боюнча кыргыз тилиндеги **канча..., ошончо, канчалык... ошончолук** байламтасына туура келет. Маселен: авчы нече ал билсе азыг анча йол билир сколько бы охотник не знал уловок, медведь знает столько же дорог (МК, 1,63) деп ДТСТе берилген (43-б.). Салыштырыңыз, кырг.: Анчы канча амал билсе, аюу ошончо жол билет (Кыргызча котормосу биздики - А.К.). **Ап** тилдик элементи сөздүктө күчөткүч бөлүкчө деп берилип, ап арыг сүп сүзүк түп түз деген мисал менен жабдылган (47-б.). Кырг.: таптаза, туптунук, түптүз (А.К.). (Байыркы арыг сөзү аруу, таза дегенди туюнтат). Бул сыяктуу элементтер азыркы кыргыз тилинде (башка түрк тилдериндегидей эле) сапаттык сын атоочко жабыша уланып келүү менен, ал сын атоочторго күчөтүү маанисин киргизет. Бирок сөздүктө көрсөтүлгөндөй болуп жана бир кыйла түрк тилдериндегидей сыяктуу кыргыз тилинде да бөлүкчөлүк милдет аткарат деп айта албайбыз. Себеби азыркы кыргыз тилинин эрежеси боюнча кызматчы сөз болуш үчүн, 1-ден, кызматчылык милдет аткарган сөз кандай сөздөр

менен айкашып келсе да, тыбыштык турпатын (мүчө сыяктуу) өзгөртпөшү керек, себеби ал мүчө эмес, кызматчы болсо да, ал сөз. 2-дөн, өзү тиешелүү болгон сөз менен бириктирилип жазылбастан, андан бөлөк жазылышы керек, 3-дөн, басымдуу учурда алар өздөрү тиешелүү болгон сөздөр менен постпозицияда келүүлөрү керек. Ошондуктан **ап-** (аппак), **кып-** (кыпкызыл), **тап-** (таптаза), **тип-** (типтик) сыяктуу болуп сын атоочко айкашып келген элементтер кыргыз тилинде мүчөнүн өзүнчө бир түрү гана болуп эсептелет.

Байыркы жазма эстеликтерде **ап** элементи сүйлөмдө эки (**ап... ап...** болуп) кайталанып келип, тактап айтканда, **ап йемэ... ап йемэ** формасында болуп келип да колдонулат (47-б.). Булардын кыргыз тилиндеги семантикалык жактан эквиваленти **да/дагы, же** деген байламталар экенин сүйлөм контекстинен көрүүгө болот. **Ашну** сөзү сөздүктө өзүнүн алгачкы тактоочтук маанисинде да, кийинки жандоочтук маанисинде да жолугары белгиленген (63-64-б.). Мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **мурда, мурун** сөздөрүнө дал келет. **Азу** сөзү ДТСТе байламталык мааниде үч түрдүү вариантта кезигет: **азу; азу... азу; азу йемэ... азуча йема** (73-б.). Бардык учурда сүйлөмдө берген мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **же** байламтасына туура келет. **Баса** сөзүнүн сөздүктөгү негизги мааниси после, следом (кырг.: **кийин**) деген тактоочтук маани экенин көрө алабыз. Кызматчы сөздүк милдетте келгенде орусча а также, кыргызча **ошондой эле** деген байламталык мааниси туюнтары сөздүктөгү сүйлөм тастыктап турат (85-б.). **Басра** ДТСТе орусча под деген түшүнүктү туюндурган кызматчы сөз катары берилет (86-б.). Анын мааниси кыргыз тилиндеги **астында** деген жардамчы атоочко дал келет. Ал эми азыркы кыргыз тилинде асты, алды, түбү, үстү сыяктуу сөздөр кызматчы сөз түркүмдөрүнө түздөн-түз кирбейт. Кызматчы сөз түркүмдөрү болгону үчөө гана (жандооч, байламта, бөлүкчө) экенин алар боюнча түздөн-түз адис окумуштуулар (Ф.Зейналов, К.К.Молгаждаров ж.б.) белгилешет. Ал эми жардамчы атоочтор - бүгүнкү күндө өз алдынча сөз түркүмү деген статуска да ээ боло элек сөздөрдүн тобу. Бирок мындай сөздөр да тилде өзүнчө кызматчылык милдет аткарып келе жатканы белгилүү.

Бэси, бэтэр сөздөрүнө сөздүктө атайын кызматчы сөз деген белги коюлбаса да, очень, хуже деген маанилерде келип, сүйлөмдө берген мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **өтө, бетер** кызматчы сөздөрүнө (бөлүкчө менен жандоочко) туура келет (90-б.). ДТСТе азыркы кыргыз тилиндеги **бирок** каршылагыч байламтасына тыбыштык жактан кыйла жакын келген **бирөк** байламтасы кезигет (103-б.). Бул байламтанын жогорку түрүнөн айырмасы анын семантикасында экенин сүйлөм контекстинен байкоого болот. Тактап айтканда, байыркы жазма эстеликтерде кезиккен бирөк (орусчасы если) маанилик жактан **эгер** байламтасына дал келерин

көрүүгө болот. Демек, кыргыз тилиндеги **бирок** байламтасынын байыркы жазма эстеликтердеги **бирөк** байламтасынан 1-синин каршылагыч мааниси (**бирок** орусча но, однако), 2-синин шарттуу мааниси (**бирөк** орусча если) туюндурган менен айырмаланарын көрө алабыз. **Чу (чү)** ДТСТе постпозитивная усилительная частица при повелительной форме глагола деп сыпатталып, барма-чу не ходи же! кел-чү подойди же! деген мисалдар менен жабдылат (156-б.). Бирок азыркы кыргыз тилинде **-чы, -чи, чу, -чү** элементтери - (салыштырыңыз, кырг.: барбачы, келчи) сөздүктө белгиленгендей, буйрук ыңгайдагы этишке уланып келүүчү постпозициялык күчөткүч бөлүкчө эмес, унуга же негизге жалгашуунун натыйжасында, тыбыштык варианттар менен өзгөрүүгө жөндөмдүү болгон кадимки эле мүчө. **Дүк** ДТСТе болжолдуу санды билдирген препозитивдик бөлүкчө деп сыпатталат (161-б.). Анын мааниси кыргыз тилиндеги чакты, чамалуу сөзүнө туура келет. Салыштырыңыз, ДТСТе: дүк миң (МК 1 334), кырг.: миң чакты. Сөздүктө **эди, эди кед, эзи** деген варианттарда келген сөздөр (орусчасы очень) сүйлөмдөрдө берген мааниси боюнча кыргыз тилиндеги синонимдик катышта келген **өтө, абдан, аябай, аябагандай** деген күчөткүч бөлүкчөлөргө дал келет (163, 165-б.). **Эмэс** сөздүктө тангыч бөлүкчө (орус: не) деп берилет (172-б.). Бирок бул сөз кыргыз тилинде да негизинен ушундай эле тыбыштык вариантта, сүйлөмдө берген семантикасы боюнча да айырмаланбастан кезиккени менен, ал азыр нагыз жардамчы этиштер деп аталган сөздөрдүн өзүнчө тобунун ичинде каралат. Бирок сөздүктө берилген сүйлөмдөрдө **эмэс** сөзү кыймыл атооч менен гана айкалышып келген болсо, азыркы кыргыз тилинде ал атооч жана этиш сөз түркүмдөрү менен кенен айкалышып келери белгилүү. Маселен: ал эмес, адам эмес, жакшы эмес, келген эмес ж.б. сыяктуу. Сөздүктөгү **эрки, эрмиш, эрсэ** (181-б.) сөздөрүнүн унугу бир - **эр** (орусча быть) экени илимде белгилүү. Ошондуктан өзгөчө **эрки, эрмиш** кызматчы сөздөрүнүн негизги мааниси кыргыз тилинде **экен** деген мааниси туюндурарын ДТСТеги сүйлөмдөрдөн көрө алабыз. Бирок **эрки** катышкан сүйлөмдө ал **экен** эмес **бекен** болуп которулганын көрөбүз. Салыштырыңыз: ол келир-мү эрки придет ли он? (181-б.) Кырг.: ал келер **бекен?** (А.К.). ...йигитлик тег едгү йок ермиш... ...оказывається нет радости как молодость (181-б.). Кырг.: ...жаштык сыяктуу жыргалчылык жок **экен** (К.А.). **Эрки** сөзүнүн мындай которулушунун себебин жазма эстеликтеги суроо маанисиндеги **-мү** (кырг.: -бы) мүчөсү менен байланыштырып түшүндүрсөк болот. Караныз: -мү + эрки кырг.: --бы + экен = бекен. Ал эми **эрсэ** ДТСТе союзное слово (байламта сөз) деп берилип, сүйлөмдө берген мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **эгер** байламтасына дал келет (181-б.). **Эвэт** сөздүктө утвердительная частица ладно,

хорошо (189-б.) деп берилип, кыргыз тилинде да ошондой эле болуп **ооба** деген ырастагыч бөлүкчө аркылуу туюндурулат. Бул кызматчы сөз ушул турпатында жана ушундай эле ырастоо маанисинде түркиялык түрк тилинде активдүү колдонулат. Фарсы тилинен кирген **хэм** ДТСТе и, также (кырг.: жана, ошондой эле байламтасына туура келет) деп которулат (197-б.). Бүгүнкү күндө бул кызматчы сөз бир нече түрк тилинде кеңири колдонулат. **Ынчып** сөзүнүн сөздүктө үч түрдүү мааниси жолугары белгиленет (219-б.). Анын 2-мааниси затем деп которулуп баштапкы тактоочтук маани экени көрүнүп турат. Ал эми бул сөздүн 1- мааниси так, таким образом (кырг.: ошентип А.К.) деп которулуп, 3- мааниси но, однако (кырг.: бирок А.К.) деп берилип, сөздүктөгү сүйлөмдөрдө берген маанилери боюнча байламталык милдетте келген сөздөр экени анык болуп турат. **Йаңсатып** сөздүктө послелог подобно, соответственно: муңар йаңсатып подобно этому (235-б.) деп сыпатталып, жандоочтук маанидеги кызматчы сөз катары туюндурулат. Ал эми ДТСТеги **йемэ** кызматчы сөзү кыргыз тилиндеги **да/дагы** байламта-бөлүкчөлүк маанидеги сөзгө семантикалык жактан туура келип, орусча и, также, еще деп которулса, **йемэт** сөздүктө утвердительная частица да, ладно (кырг.: ооба, маакул А.К.) деп берилет (255-б.). **Кенэ** сөздүктө частица вот (298-б.) (кырг.: мына А.К.) деп берилген. **Кесрэ** сөздүктө послелог после (303-б.) деп берилип, мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **кийин** жандоочуна туура келет. **Күчинтэ, күчинтин** сөздүктө **үчүн, аркылуу** (орус: из-за, через) жандоочу экени айтылат (323-б.). ДТСТеги сүйлөмдө да ушул мааниде берилет. **Ла** ДТСТе постпозитивная усилительно-подтвердительная частица: ол келди – ла он пришел же (332-б.) деп берилет. Мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **го** бөлүкчөсүнүн аныктагыч-тактагыч семантикасын туюнтуп турат. **Ма** кызматчы сөзүнүн эки мааниси берилген. 1-си, ДТСТе **ма, мах** тыбыштык турпатарында келип, частица на, возьми! деп берилет (334, 335-б.). Бирок бул сөздөрдүн нукура мааниси кыргыз тилиндеги **ме** сырдык сөзүнө туура келет. 2-си, ДТСТе **ма, ме, мат, мет** варианттарда келип, усилительно-выделительная и присоединительная частица деген узун аталыш менен берилет (334, 338, 340, 343-б.). Анын себеби бул тилдик элемент жазма эстеликтерде и, же, также, тоже, еще, ведь, даже деген ар түрдүү семантиканы туюндуруу үчүн колдонулат. Бул кызматчы сөздөр өздөрү тиешелүү болгон сөздөн кийин орун алып, сүйлөмгө күчөтүү, аныктоо-тактоо, байланыштыруу (бириктирүү) маанисин киргизет. Мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **да/дагы** бөлүкчөлөрүнө туура келет. ДТСТе фарсы тилинен кирген **мэгэр** сөзү разве, разве только, разве что, если, даже деп которулуп берилген (339-б.). Айкалышып келген сөзүнө байланыштуу жогоркудай болуп түрдүүчө кызматчы сөздүк маанилерди туюнтуп калган деген пикирдебиз. **Мы, му, мү**

тилдик элементтери ДТСТе постпозитивная вопросительная частица деп сыпатталып, төмөнкүдөй мисалдар менен жабдылат: ол барды-мы он ушел? бу ит-ми это сабака? келдиң-мү ты пришел? (345, 347, 352-б.). Булар да азыркы кыргыз тилинде тиешелүү сөзү менен бирге жазылып, ошого байланыштуу тыбыштык варианттарда өзгөрүп колдонулгандыктан, ДТСТе белгиленгендей, постпозициялык сурама бөлүкчө эмес, уланды мүчөнүн бир түрү. Азыркы кыргыз тилинде бул мүчөнүн атооч жана этиш сөздөргө жалганчу сегиз варианты бар: **-бы, -би, -бу,-бү, -пы, -пи, -пу, -пү. Ок** сөздүктө **ок** вариантында да кезигип, утвердительно-выделительная частица деп сыпатталат: ол - ок түн в ту же ночь (369-б.), ол эрни - ок келдүр приведи вот того же мужчину (382-б.) ж.б. **Ок, ок** элементтери кыргыз тилиндеги **эле** бөлүкчөсүнө семантикалык жактан дал келет. **Өткүрү** ДТСТе послелог через деп **аркылуу** жандоочу катары белгиленген (392-б.). **Өтүрү** сөздүктө после, за деп берилип (393-б.) **кийин** жандоочу катары сыпатталат. **Шу, шү** ДТСТе постпозитивная усилительная частица при повелительной форме глагола: баргыл – шу иди же! (524-б.), кел – шү приди же! (525-б.) деп берилет. **Шу, шү** элементтери азыркы кыргыз тилиндеги **-чы (-чи, -чу, -чү)** өтүнүч маанисиндеги мүчөгө дал келет. Бирок өткөн кылымдын 50-жылдарына чейин азыркы айрым түрк тилдериндегидей болуп **-чы** мүчөсү (варианттары менен) кыргыз тилинде да бөлүкчө катары кабыл алынчу.

Сөздүктө тыбыштык жактан бир аз айырмалуу келген, кыска жана толук вариант сымал келген **таба** (525-б.), **табару** (526-б.), **тапа** (533-б.), **тапару** (534-б.) деген жандоочтук (кырг.: **карай, көздөй**) маанидеги кызматчы сөздөр жолугат. Булардын ар биринин орусча маанилери ДТСТе к, на, по направлению к болуп негизинен түпкүлүгүндө бирдей эле маанини туюндуруу үчүн колдонулат. Маселен: мениң таба келди он пришел ко мне (кырг.: мени карай/көздөй келди А.К.), ол аның табару барды он направился (пошел) к нему (кырг.: ал аны карай/көздөй барды А.К.) ж.б. **Таму** сөздүктө утвердительная частица деп берилет (531-б.). Бирок бул сөздүн кайсы кызматчы сөз экенин аныктоо кыйынга турат. Себеби ДТСТе анын семантикалык жактан орус тилиндеги кайсы кызматчы сөзгө дал келери көрсөтүлбөгөн. Ошондой эле сөздүктө берилген сүйлөмдөгү мааниси боюнча да анын кайсы кызматчы сөз экенин так аныктай ала албадык. **Тегэрэ** ДТСТе жандооч деп берилет (547-б.). Семантикасы боюнча кыргыз тилиндеги **тегерегиндеги** деген сөзгө жана **жөнүндө** жандоочуна туура келет. **У, улаты** (орус.: и, еще) сөзү жазма эстеликтердеги берген маанилерине караганда, биз баамдагандай, кыргыз тилиндеги **дагы** бөлүкчө-байламталык маанидеги сөзгө дал келет. Карап көрүңүз: бир-у бар сен ты один и существуешь (603-б.). өгли каңлы улаты киши огул мать, отец и еще жена и дети (609-

б.). **Утра, утру** ДТСте (орус.: перед, напротив послелог) жандооч деп берилет (618-б.). Бирок жазма эстеликтеги мааниси боюнча кыргыз тилиндеги **алдында** жардамчы атоочуна туура келет. **Үск (үскинэ, үскинтэ), үстигэ, үстүн, үстүндө** тыбыштык турпаттагы сөздөр сөздүктө жандооч (орус.: перед, при, к, на, над) катары сыпатталган. Бирок ДТСте берилген сүйлөмдөрдүн маанилерине караганда булар кыргыз тилиндеги **үстүнө, үстүндө** деген жардамчы атоочтук семантикада келгенин көрүүгө болот (627, 628-б.). Караңыз: тегин... ол ач барс үскинтэ суна йатты принц..., растянувшись лег перед той голодной тигрицей (627-б.). (Кырг.: канзада... ал ач илбирс үстүндө суналып жатты А.К.). киндик үстүн мең болсар огры болур если родинка будет над пупком, он станет вором (628-б.). (Кырг.: киндик үстүндө мең болсо (ал) ууру болот А.К.). ДТСте берилген **вэ** байламтасы азыр да айрым түрк тилдеринде активдүү колдонулуп келе жаткан түбү араб тилинен кирген сөз (633-б.). Ал кыргыз тилиндеги **жана** байламтасына туура келет. Сөздүктөгү **вэлэкин** байламталык милдетте келген сөз да жогоркудай эле араб тилинен өздөштүрүлгөн сөз (633-б.). Бирок бул сөз эки сөздүн **вэ** (кырг.: жана) + **лэкин** (кырг.: бирок) биригишинен пайда болгон. Жазма эстеликтеги семантикасы боюнча кыргыз тилиндеги **бирок** (орус.: но, однако) байламтасына туура келет: мүнүм йок вэлэкин кишилер айур у меня нет пороков, однако люди говорят (что есть). (Кырг.: кемчилигим жок, бирок кишилер айтат А.К.).

Жыйынтыктап айтканда, биздин иликтөөбүз боюнча, “Древнетюркский словарь” кызматчы сөздөр катары берилген сөздөрдүн туштуура үчтөн бири азыркы кыргыз тилинде айрымдары тыбыштык турпаттарын сактап (7 сөз), айрымдары тыбыштык турпаттарын бир аз өзгөртүп (29 сөз, ошондо жалпы 36 сөз) колдонулуп келе жатат демекчибиз. Булар ДТСтеги сүйлөм ичинде кандай семантиканы туюнтуу үчүн колдонулган болсо, азыркы кыргыз тилинде да ошондой эле маанилерди билдирүү үчүн пайдаланылган. Бирок жазма эстеликтердеги кызматчы сөздөргө салыштырмалуу анын азыркы кыргыз тилинде жолуккандарынын маанилери, ошондой эле маани берүүчү сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрү бир кыйла кең экенин белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
2. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. Автореф. ...докт.филол.наук. – Баку, 1966, 84 с.
3. Карымшакова А.Т. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери. (Макалалар жыйнагы). – Б., 2009.
4. Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. – Б., 1998.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф.: Илим, 1980.
6. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалында). – Б., 2012.
7. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). – Л.: Наука, 1987.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.